

Katarina Kolega

Ljepota drugačijih tijela i intime u novocirkuskom ruhu

Isprepletanje cirkuskih tehnika s plesom, vizualnim umjetnostima i novim tehnologijama te dekonstrukcija vještine važne su značajke suvremenog cirkusa. Tehnike svojstvene cirkusu, poput žongliranja, trapeza, hoda po žici i sl. cirkuskim umjetnicima danas ne služe samo kako bi svojom virtuoznošću oduševili publiku – one su im također alat za prenošenje poruka i umjetničko oblikovanje ideja. "Za mene je žongliranje način na koji mogu izraziti svoju viziju društva. Želim progovoriti o globalizaciji i njezinu kobnom djelovanju na pojedinca i individualnost,"¹ izjavio je Philippe Menard nakon predstave *Žonglera ne mijenjati* izvedene na Trećem festivalu novog cirkusa. Tri godine poslije, promijenivši u međuvremenu spol, a samim time i ime, društvene je teme zamijenio/la intimnima. Na Šestom festivalu novog cirkusa Phia Menard je u poetičnoj i potresnoj predstavi *Pozicija paralelna podu* progovorila o svojoj intimi – o preobrazbi u ženu i hladnoći kojom je tijekom tog procesa bila okružena. Namjera joj je bila da publika gledajući njeno tijelo stekne uvid u njezino iskustvo, da "osjeti hladnoću, dodirne tajnu transeksualnosti".²

Potresna autorefleksivnost odlika je i izvedbe *Preljev* vrhunske kontorcionistice Angele Laurier na Četvrtom festivalu novog cirkusa. Ona je vrlo iskreno i upečatljivo progovorila o shizofrenoj povijesti u svojoj obitelji, koristeći kontorcionizam za izražavanje vlastite patnje. Kontorcionizam za nju predstavlja "hodnik kojim odjekuje priča o mojim pogreškama i frustracijama"³.

Vrlo intimne teme, vezane uz Druga i drugačija tijela, bile su u žarištu i ovogodišnjeg Sedmog festivala novog cirkusa. Mladi kipar i kontorcionista Jakov Labrović bavio se, poput Angele Laurier, temom shizofrenije u svojoj obitelji, a francuski hodač po žici Antoine Rigot metaforički je progovorio o svom životnom putu nakon teške nesreće.

Edipov hod po žici

Osobe s invaliditetom nekoć nisu mogle nastupati na kazališnim daskama. Unatoč tome neke od njih našle su svoje mjesto u cirkusu koji je od davnine imao točke s neobičnim ljudima – onima koji su se, najčešće fizički, razlikovali od prosjeka. Tako su žene s bradom, ljudi-stabla i osobe s različitim fizičkim anomalijama svojom pojavom među gledateljima izazivali istovremeno zgražanje i znatiželju. U suvre-

Bit kabareta jest da umjetnici zabavljaju ili provociraju publiku koja uživa u njihovim točkama ispijajući svoje piće.

Hamish McCann i Denis Lock,
English Gents.

Predstava *Sur la route... (Na putu)*, skupine Les Colporteurs.

menom cirkusu te se pojave problematiziraju, gube zabavjačku funkciju, ali dobivaju kritički i umjetnički okvir.

Jeanne Mordoj u svom solu *Eloge du poil*, koji smo gledali na Petom festivalu novog cirkusa, primjerice, nosi braču i istovremeno promiče ženstvenost koja dolazi iz različiti-

Nakon teške ozljede kralježnice Antoine Rigot ostao je paraliziran, no "tankočutnom prisilom" – snagom volje, čvrstom disciplinom i upornom vježbom – uspio je stati na noge i prohodati po daskama koje za njega uistinu znače život.

tim oblicima, konfrontirajući se sa striktnim društvenim normama. U suvremenom cirkusu i pogreška dobiva značenje pa samim time u pojedinim predstavama izvođači ne pokazuju sasvim ili do kraja koliko su virtuozni u svojoj disciplini. Tijela hodača po žici, trapezista i ostalih zračnih akrobata, međutim, moraju biti savršena jer se pogreške u njihovim disciplinama plaćaju životom. Ta tijela moraju, foucaultovski rečeno, biti pokorna. Na njima se treba podrobno raditi, mora se primijeniti "tankočutna prisila" na razini mehanike (pokreta, kretnji, držanja, brzine), izvršiti "ceremonija vježbe" te "bdjeti nad procesima aktivnosti".⁴

Postavlja se pitanje kako pokazati virtuoznost ako izvođačko tijelo nije savršeno? Može li se nastradalo ili ranjeno tijelo, tijelo s nepokretnim udovima, pojaviti na žici? Antoine Rigot iz skupine Les Colporteurs u predstavi *Sur la route... (Na putu)* pokazao je da može. "Vrijeme kad su

najuznemirujuća i najčudovišnja tijela imala svoje mjesto, više ne postoji.", kaže Rigot ističući: "Želim uputiti gledatelje na estetiku i hendikep tijela u ovoj predstavi, i također učiniti smislenom tu esencijalnu i prirodnu potrebu ljudskih tijela da daju i primaju pažnju i podršku od Drugih".⁵ Taj nekoć virtuozni hodač po žici godinama je bio uzor svima koji su se time bavili. Zavidljujućim plesom po žici i sviranjem oboe dvadeset metara iznad gledateljevih glava, ostavljao je publiku bez daha kao što je danas predstavom *Na putu ...* ostavlja bez riječi. Nakon teške ozljede kralježnice Antoine Rigot ostao je paraliziran, no "tankočutnom prisilom" – snagom volje, čvrstom disciplinom i upornom vježbom – uspio je stati na noge i prohodati po daskama koje za njega uistinu znače život. Kao što tijela koja lebde dvadeset metara iznad publike pridržavajući se tek za tanku žičanu nit, djeluju nestvarno i fascinantno, takav je dojam na gledatelje ostavio njegov hod po pozornici, a osobito uspinjanje po cijevima.

Nadahnuće za predstavu Rigot je pronašao u djelu Henryja Bauchaua *Edip na putu*, no autorovo razmišljanje ne fokusira se na Edipovu tragediju ili njegov moderni mit, već na osobno putovanje u kojem se čovjek suočava s tamom koju nosi u sebi.

Publika sa svih strana okružuje njegov cirkuski ring – zamršenu konstrukciju sastavljenu od žica i cijevi. U tami, u kutu, na dnu između žica započinje njegovo buđenje – dodirivanje nogu, polako podizanje i hodanje u krug –

besciljno i naizgled vječno. Promjena se događa kad na pozornicu stupa Sonja Kosonen – vrlo vješta hodačica po žici, koja mu poput kakva božanska bića daje snagu da ustraje, krene dalje i ne posustane. U početku Rigot odbija njezinu pomoć i pokušava sam, no ona ga ne prestaje sljediti. Naposljetku se predaje duetu u kojemu oboje rastu i obogaćuju se životnim iskustvima. Sonja ga podiže kad mu je najteže, podupire ga i pomaže mu hodati po cijevima koje vode u visine. Rigot predstavu završava vrlo optimistično, na vrhu konstrukcije, prkoseći gravitaciji, ravnoteži, invalidnosti, životu.

Hodači na žici gotovo su svakodnevno i to vrlo neposredno svjesni koliko je tanka nit između života i smrti. Njihovo "pomicanje granica ljudskoga tijela i slavljenje slobode nekoć je remetilo stroga društvena pravila pa je prakticiranje po žici postalo i iznimnim primjerom uzimanja sudbine u svoje ruke"⁶, ističe umjetnički ravnatelj Festivala novog cirkusa Ivan Kralj. Antoine Rigot je pokazao što to znači uzeti sudbinu u svoje ruke, kako svladati prepreke, ne prepustiti se malodušju, nego nastaviti živjeti. Ono što uistinu nadahnjuje jest njegova snažna volja za bavljenjem cirkuskom umjetnošću, volja koja njegovo ozlijeđeno tijelo čini savršenim. "Volja je u stanju", prema Susan Sontag, "suprotstaviti se bolesti. (...) Ozdravljenje ovisi od toga hoće li volja prigrabiti diktatorsku vlast kako bi podredila buntovne snage".⁷

Taj sukob diktatorske vlasti volje i buntovnih snaga, s trijumfalnom pobjedom volje, izvrsno je prikazan u ovoj predstavi.

Snažnim krikom, koji je u jednom trenutku odjeknuo dvoranom Zagrebačkog kazališta mladih, Rigot nam ne otkriva samo svoju patnju i bol nego svima u publici želi vrsnuti: Da, postao sam drugačije tijelo, no to ne znači da sam nestao. Pokazat ću vam da se mogu nastaviti baviti cirkusom! "Ne želim izlagati svoje ozlijeđeno tijelo, želim učiniti da pleše. Želim učiniti da postoji u svojoj novoj i drukčijoj ljepoti. Želim stvoriti strani jezik moga novog tijela"⁸, objašnjava taj vrhunski umjetnik.

U tome je potpuno uspio. Njegovo tijelo uistinu pleše u posebnoj ljepoti i kretnjama proizvodi mnoštvo slojeva i značenja. Predstava *Na putu...* ne progovara samo o Rigotovoj tragediji, o iskustvu fizičke patnje i napora da je svlada, niti o Edipu i Antigonu, nego o dubini života, o njegovim usponima i padovima, o međuljudskim odnosima i potrazi za ravnotežom, podrškom, prihvaćenošću, smislom.

Nevjerojatno je kako se samo leđima može izraziti tuga, rastrganost, podrška i ljubav. Upravo u tome jest ljepota tog sola.

Prikazi shizofrene svijesti

Izuzetno dojmljivo, vizualno snažnim i poetičnim slikama, svoju je intimu na Sedmom festivalu novog cirkusa razotkrio i mladi splitski umjetnik, kontorcionist, *breakdancer*, kipar Jakov Labrović. Dok Rigot publici putem metafora povjerava kako se na njegov život odrazila nesreća i invalidnost, Labrović umjetničkim sredstvima progovara o bratu koji boluje od shizofrenije i na koji se način ta bolest odrazila i na njegov život. S obzirom da predstava *C8H11NO2* ima tri protagonista – Ivana i Jakova Labrovića te shizofreniju, jasno je podijeljena na tri dijela. U prvom dijelu gledamo video snimku na kojoj umjetnikov brat Ivan govori o sebi. Gledateljeve simpatije Ivan pridobiva svojim sanjarenjima o životu na Havajima i o osnivanju obitelji, a izaziva suosjećanje kad opisuje boravak u bolnici, način na koji se medicinsko osoblje odnosilo prema njemu, prisilno uzimanje tableta koje ga, parafrazirano, "čine nenormalnim". Iz perspektive antipsihijatrije Ivan Labrović je žrtva društva koje ga smatra duševno bolesnom osobom i ponaša se prema njemu superiorno – ne poštujući njegove želje, nego postupajući prema vlastitim uvjerenjima ispravnosti, poput davanja tableta unatoč tome što mu izazivaju strahovite halucinacije. "Kako društvo ovlašćuje postupak zatvaranja da raspolaže ljudskim sudbinama", napominje zastupnik antipsihijatrije Thomas S. Szasz, "on simbolizira najveću čovjekovu vlast – vlada-

nje sudbinama bližnjih. Tko drugi tako samovoljno primjenjuje svoju moć nad bližnjima kao suvremeni psihijatar?⁹ Tko se toj moći želi oduprijeti, kao što je to pokušao Ivan Labrović, biva vezan i tabletama ušutkan. Vrlo je potresno njegovo svjedočanstvo u kojemu, navodeći kako je u kontinuitetu bio vezan više od četrdeset dana, opisuje bol koja ga je razarala. Nakon predstave ne bi čudilo da gledatelji s prijezirom i neodobravanjem, poput antipsihijatar, gledaju na institucijsku psihijatriju.

Sve što je Ivan Labrović proživljavao odrazilo se i na njegovu obitelj. Njegov brat Jakov Labrović u drugom dijelu predstave izvrsnim kontorcioniškim solom prikazuje koliko su se bratove patnje duboko urezale u njegovo tijelo i dušu. Na mračnoj pozornici, suptilno su jedino osvijetljene njegova leđa, a publika promatra izvijanje i uvijanje lednih mišića, izobličenje lopatica i osim što je zadivljena umjetničkim umijećem, zapravo ponire u njegov unutrašnji svijet, u doživljaj bratove bolesti. Nevjerojatno je kako se samo leđima može izraziti tuga, rastrganost, podrška i ljubav. Upravo u tome jest ljepota tog sola.

U trećem dijelu na scenu dolazi izvrsna gimnastičarka Antonia Kuzmanić koju je Jakov Labrović kiparski oblikovao u različite kinetičke skulpture. Njima on pokušava vizualizirati bratove halucinacije i na taj način razumjeti s kakvim se strahotama on svakodnevno suočava. Gipko tijelo Antonie Kuzmanić pretvara se u pauke, kukce i ostali animalni svijet, ali i u neobične i nedefinirane oblike. Njezina se figura odražava u duplicira u vodi što, osim semantičkog sloja, pridonosi i snažnom vizualnom dojmu predstave. Oboje izvođača u svojim solima skrivaju glavu prikazujući na taj način shizofreniju, bolest koja svoju žrtvu obezglavljuje, "razdire, izobiljuje, iskripljuje i cijepa do potpunog gubitka identiteta"¹⁰. U tome vrlo važnu ulogu igra osvijetljenje – prigušena svjetla osjenčavaju tijela figure, ističu u prvom planu jedan dio tijela u pokretu i pridonose vizualizaciji nestvarnih slika. Glazba i zvuk Davora Gazde dočarava zvukove koje čuje shizofreni bolesnik, a u spoju sa svjetlom stvara mračnu i mističnu atmosferu. Iako se bave istom temom, shizofrenijom u obitelji, C8H11NO2 razlikuje se od duboke i bolne predstave *Preljev* Angele Laurier. Vrsna kanadska umjetnica, putem kontorcionizma i video snimki, želi demistificirati ludilo, a Labrović shizofreniju čini još mističnijom, tajanstvenijom, mračnom, ali ne i opasnom. Angela Laurier predstavlja svoju osobnu obiteljsku priču naslijeđenog duševnog poremećaja, konfrontira se s tim nasljedstvom i oboljelim

članovima svoje obitelji (ocem i bratom), javno progovara riječima Nataše Govedić "o osjećaju nepripadanja: ni Kanadi, ni Francuskoj, a najmanje kliničkim ograničenjima vlastite obitelji".¹¹

Jakov Labrović se ni sa kime ne konfrontira. On bratovu bolest prihvaća, otvorena srca, sa suosjećajnom tugom i željom za razumijevanjem. Iz toga upravo proizlazi optimizam, vedrina i poetičnost kojima unatoč mraku i mistici, predstava odiše. Pozitivni tonovi osobito su prisutni na kraju predstave kada autor izvodi *breakdance* sekvencu. Životna energija, radost i žudnja za životom koji proizlaze iz tog plesa, izvedbeno zrcale Ivanovu dušu, njegove želje i sanjarenja.

Labrovićeva predstava na raskrižju je cirkusa i kiparstva. Kiparski je mišljena u oblikovanju kinetičkih skulptura, njihovom postavljanju u prostor i osvjetljavanju, a iz cirkusa preuzima tehniku kontorcionizma. Zadivljujuća je domišljatost mladoga umjetnika kojemu nedostatak novca nije bila prepreka za stvaranje vrhunskog kazališnog doživljaja. Svjetla na pozornici i bazen napunjen vodom, primjerce, oblikovao je pomoću kanalizacijskih cijevi. Podatak da je za predstavu potrošio tisuću kuna začudio je i oduševio ravnatelje mnogih festivala, članove ocjenjivačkog suda festivala *Jeunes Talents Cirque Europe*, koji su upravo predstavu C8H11NO2 prije par godina ocijenili najboljom. S obzirom na to da su postali jedni od najuspješnijih laureata tog festivala u njegovoj povijesti, mladi su umjetnici odlučili svoju skupinu prozvati Room 100, prema broju hotelske sobe u kojoj su tih dana odsjeli. U našoj zemlji, usudila bih se reći, to je jedina profesionalna predstava suvremenog cirkusa. Zbog toga je osobito važna i vrijedna. Prije sedam godina, kada je pokrenut Festival novog cirkusa, naših umjetnički relevantnih novocirkuskih predstava još nismo imali. Jakov Labrović i Antonia Kuzmanić nastupali su tada u splitskim skupinama *Positive Force* i *Hram*, gdje su usavršavali plesne i gimnastičke tehnike te vještine kontorcionizma i akrobacije. Iako su njihove izvedbe bile prilično vješte, u umjetničkom su oblikovanju uvelike zaostajale za umjetnicima koji su svoj život posvetili cirkusu. Naši su umjetnici, gledajući iz godine u godinu sjajne predstave na Festivalu novog cirkusa, mogli dosta toga naučiti. Jakov Labrović i Antonia Kuzmanić upijali su to znanje, obogaćivali svoje iskustvo gledanja i što je najvažnije, povezali se s kanadskom umjetnicom Angelom Laurier. Stoga nije nevažno spomenuti da im je upravo Festival pomogao u njihovom umjetničkom rastu.

Cirkusko kabaretski spektakl

Kada se osnivao Festival novog cirkusa publika nije znala o kakvoj je umjetnosti riječ. Prvih godina vrhunskim je predstavama odgajao publiku, ali i naše umjetnike koji su stvarali na raskrižju različitih umjetnosti. Potaknuo ih je na ozbiljnije umjetničko promišljanje unutar novocirkuskog vokabulara, što je u konačnici i rezultiralo predstavom C8H11NO2.

Prošle godine Festival se odlučio na još jedan korak – u financijskom smislu vrlo riskantan, ali samim time i odvažan. Riječ je o vlastitoj produkciji spektakularnog *Red Room* kabareta. U Zagrebu postoji festival kabareta *Gumbekovi dani* na čijem su programu većinom dramske ili glazbeno dramske predstave. *Red Room* kabaretom pokazalo se što kabaret uistinu jest. Bit kabareta jest da umjetnici zabavljaju ili provociraju publiku koja uživa u njihovim točkama ispijajući svoje piće. Poželjno je, dakle, da publika ima pristup baru, a sadržaj kabaretske večeri ovisi o umjetnicima koji nastupaju. Početkom 20. stoljeća, u vrijeme velikih izama materijal za kabaretske večeri proizvodili su pjesnici, pisci, slikari, glazbenici i kazališni umjetnici. Kabaretska scena danas je vrlo rijetka – najviše je ima u Njemačkoj, a zatim u Velikoj Britaniji. Neki kabareti imaju samo glazbene točke i *stand-up* komičare, a neki su mješavina cirkusa, burleske, plesa, pjesme i *stand-up* komedije. Najveću popularnost kabaret je imao neposredno prije Prvog i Drugog svjetskog rata, obnovio se u razdoblju hladnog rata i pada Berlinskog zida pa Ivan Kralj zaključuje da "kabaret, kao specifična mješavina umjetnosti i zabave, glamura i provokacije, individualnog iskustva i socijalne kohezije, cvjeta u razdobljima političkih konfliktata i ekonomskih kriza"¹². Upravo je zato odbačio pravi trenutak, prošlu i ovu godinu, za obnavljanje kabareta i na našim prostorima. Tvornica Jedinstvo za tu je prigodu po treći put zasjejala pod svjetlima glamuroznog crvenog lusteru, publika se stisnula uz pozornicu ili uz svoje stolove, a na dvjema nevelikim pozornicama izmjenjivale su se duhovite, šarmantne i izvedbeno savršene točke. Cijelu je ceremoniju vodila *stand-up* komičarka umjetničkog imena *Beatrix* of *Jenifur*. Njezin je humor bio poput grotesknog zrcala koje hipertrofira mane zapadnjačkog konzumerističkog i narcističkog društva – okrenutog samo sebi, opterećenog i opsjednutog dobrim izgledom, djetetima, zdravom prehranom, plastičnim operacijama, tjelovježbom i sl.

Svojim je humorom, ali i akrobatskom virtuoznošću gle-

Tako su žene s bradom, ljudi-stabla i osobe s različitim fizičkim anomalijama svojom pojavom među gledateljima izazivali istovremeno zgražanje i znatiželju. U suvremenom cirkusu te se pojave problematiziraju, gube zabavljačku funkciju, ali dobivaju kritički i umjetnički okvir.

datelje zadivio australski dvojac *Hamish McCann* i *Denis Lock* točkom *English Gents*. Ozbiljnih lica koja odišu britanskom hladnokrvnošću, u crnim odijelima na pruže, s rekvizitima tipičnim za engleskog džentlmena – šeširom, kišobranom, šalicom čaja, lulom i *The Timesom* – vrlo su

Borba za prostore, novac, prihvaćanje traje od početka osnivanja Festivala, no Ivan Kralj uporno nastavlja dalje, hodajući po sve tanjoj žici.

šarmantno i duhovito dočarali stereotipe o Britancima. Stajanjem jedan drugome na glavi, pridržavanjem samo za dlan jedne ruke dok su im tijela postavljena horizontalno u zraku, neobičnim izvijanjem i mnogim drugim akrobacijama publiku su ostavili bez daha. Tijekom točke lagano se razodijevaju dok ne ostanu na kraju u donjem rublju koje prikazuje britansku zastavu, a izvedbu završavaju u boksericama s hrvatskom šahovnicom. Iako traje samo devet minuta u toj je točki sadržano sve – vrhunska akrobatska izvedba, precizno izrađeni stereotipi, čista dramaturgija s blagom, no značajnom satiričkom notom. Vrlo je dojmljiv bio i zračni akrobat Cohdi Harrel koji je osmislio poetičnu točku na trapezu, pokazujući istovremeno krhkost i nježnost te snagu i virtuoznost. Svojom nevjerojatnom snagom publiku je zadivila Betty Brawn, a s jednakim oduševljenjem pratila se i točka *Kalki*. Ona je nepogrešivo i vizualno vrlo dojmljivo vrjela svijetleće hula

*hoop*e unutar strukturirane dramaturgije kojom je duhovito dočarala pijanstvo. Michael Carbonaro zaprepastio je gutanjem igala, a Magić Thor ping pong lopticama. Nije nedostajalo ni pjesme i plesa. Za to su se pobrinule Kiki Kaboom s ironičkom interpretacijom pojedinih pjesama iz mjuzikla i Empress Stah sa zavodljivim erotičkim plesom koja na kraju svoje točke i Red Room kabareta iz vagine izvlači dijamante.

Devet vrhunskih izvođača pružili su izvrsnu zabavu i drugačiji umjetnički događaj pa je šteta da taj projekt nije uvršen u mjesečnu kulturnu ponudu grada Zagreba. Publike sigurno nikada ne bi nedostajalo.

Akrobatske vještine Festivala novog cirkusa

Predstave *Na putu* i *C8H11NO2* odabrane su s namjerom da metaforički progovore i o sudbini samog Festivala novog cirkusa. "Upornost, preuzimanje rizika i razumijevanje partnerstva osobine su koje ovogodišnji Festival", prema riječima ravnatelja Ivana Kralja, "dijeli s gostujućim umjetnicima"¹³. Prošle godine Festival je imao kvantitativno isti program kao i ove godine. Trajao je, međutim, samo jedan dan i zato mu je Grad retrogradno oduzeo sredstva. Borba za prostore, novac, prihvaćanje traje od početka osnivanja Festivala, no Ivan Kralj uporno nastavlja dalje, hodajući po sve tanjoj žici. Vjerna festivalska publika kao što bez daha promatra ekvilibriste, tako s istim osjećajem očekuje novi Festival – sa strepnjom, divljenjem, iščekivanjem. Ako mu se ne dodijele sredstva koja zaslužuje, cirkuskim rječnikom rečeno – ako mu se odreže žica, nastala bi velika praznina na našoj kulturnoj sceni. Kao što je već ranije spomenuto, taj Festival ne odgaja samo publiku, nego i naše umjetnike. Samim time stvara našu novocirkusku scenu. A novi cirkus je, primjerice, u Francuskoj i Finskoj najbolji kulturni proizvod. Toga moraju biti svjesni oni u čijim je rukama naša kulturna politika.

¹ Katarina Kolega: Od cirkusanata do umjetnika – razvojna putanja novog cirkusa, *Kazalište*, br. 31/32, 2007., str. 124.

² Phia Menard: I lend my body to the spectator for an experience that one would not otherwise want to undergo, *Strada*, br. 2, 2011., str. 25.

³ Angela Laurier: Contortion is a corridor echoing the story of my frustrations, *Strada*, br. 2, 2011., str. 24.

⁴ Michel Foucault: Nadzor i kazna, radanje zatvora, informator, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 1994., str. 138.

⁵ Programska knjižica Sedmog festivala novog cirkusa, 2011., str. 8.

⁶ Programska knjižica Sedmog festivala novog cirkusa, 2011., str. 13.

⁷ Suzan Sontag: *Bolest kao metafora*, Rad, Izdavačka radna organizacija, Beograd, 1983., str. 47.

⁸ Programska knjižica Sedmog festivala novog cirkusa, 2011., str. 7.

⁹ Thomas S. Szasz: *Proizvodnja ludila, Usporedno proučavanje inkvizicije i pokreta za brigu o duševnom zdravlju*, Biblioteka, GZH, 1982., str. 80.

¹⁰ Programska knjižica Sedmog festivala novog cirkusa, 2011., str. 19.

¹¹ Nataša Govedić: Uvrtanje oko sebe: cirkus, "cirkumfesija" i autobiografija kroz izvedbe Angele Laurier i Jacquesa Derride, u: *Žene i cirkus*, Mala performerska scena, Zagreb, 2011., str. 445.

¹² Ivan Kralj: The world is melting. What about circus?, *Strada*, br. 2, 2011., str. 8.

¹³ Programska knjižica Sedmog festivala novog cirkusa, 2011., str. 2.

